

PAPER DETAILS

TITLE: Eski Arap Siirinde Kuraldisi Kullanimler Literatürü

AUTHORS: Eyyüp TANRIVERDİ

PAGES: 95-106

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/184368>

Eski Arap toplumlarında taşıdığı öneme bağlı olarak, çeşitli meseleleri gibi, eski Arap şiirinin dili de, Arap dilinde filolojik çalışmaların görülmeye başladığı II./VIII. yüzyıldan itibaren çeşitli yönlerden ele alınarak işlenmiştir. Eski Arap şiirinde Arap dilinin alışlagelen kurallarının dışına taşmış olup “şiir zarureti” terimiyle ifade edilen ve gerekçelendirilen çeşitli kural dışı kullanımlara karşı, dilcilerin ve eleştirmenlerin tavır ve yaklaşımları

çeşitlilik göstermiştir. Cahiliye döneminden kendilerine ulaşan ve kendi ölçülerine göre mevsuk olan şiirlerde karşılaştıkları bu kullanımlar karşısında, el-Ḥalīl b. Aḥmed’den (170/786) başlayarak dilcilerin, edebiyatçıların ve eleştirmenlerin tavrının kabul veya reddetmenin ötesinde, kendi dil ve kültür anlayışlarıyla uyuşan bir değerlendirme niteliği taşıması doğaldır. Bütün dil meselelerinde olduğu gibi, bu konuda da onlar, karşı karşıya geldikleri malzemeden hareket etmek durumundaydılar. Öyleyse dilin kuralları bağlayıcı mıdır? Niçin ve kim için? Dil kuralları, dilin en önemli malzemesinin üreticileri olan şairleri de bağlar mı? Şiirleri, dil kurallarının tespitinde ve dil malzemesinin derlenmesinde tanık ve kaynak olarak kullanılan şairlerin; yine dil kurallarıyla sınırlandırılması çelişki değil midir? Diğer taraftan ürettiğinin dil değeri olan kişinin, dilin dışına çıkması mümkün müdür? Bu gibi sorulması gereken pek çok sorunun, el-Ḥalīl’den itibaren ilgililerin zihinlerini meşgul ettiği, o dönemlerden günümüze ulaşan filolojik malzemenin içeriğinden anlaşılmaktadır.

Cumhur kavramıyla ifadesini bulan genel görüş, kendine has özelliklerine bağlı olarak nesir dilinin, şiir diline ölçüt olamayacağı yani şiirde şiir diline has çeşitli kullanımların görülmesinin, bir zorunluluk şartına bağlı olmaksızın, tabii olduğu yönündedir. İlke düzeyinde bu görüşü benimseyenler arasında sınırlandırma, gerekçelendirme ve çözümleme gibi açılardan ayrıntıları kısmen aşağıda görüleceği üzere birbirinden farklı yaklaşımlar doğal olarak söz konusudur. “Zaruret” kelimesinin etimolojisinden hareketle, “zorunluluk” yani “zorunda kalmak” şartını ileri süren İbn Mâlik’in (672/1274) görüşüyle bu genel görüş arasında, şiire ve şiir diline yaklaşım biçimi açısından derin bir ayrılık sezilmektedir. Diğer taraftan İbn Cinnî (391/1002), el-Ḳazzâz (412/1021) ve günümüzde Muḥammed Ḥamāse ‘Abdullaṭîf, es-Seyyid İbrâhîm Muḥammed ve İsmail Hakkı Sezer’in söz konusu kullanımların zenginlik olduğu şeklindeki değerlendirmelerine karşılık, bunları hoş görmeyenler; hatta şaz yani kuraldışı sayıp alanı tamamen daraltanlar da vardır. Her ne kadar eski dilciler, zaruret içeren yapıları kullanmaya ruhsat vermişlerse de, mümkün

ESKİ ARAP ŞİİRİNDE KURALDIŞI KULLANIMLAR LİTERATÜRÜ

Eyyüp TANRIVERDİ

Dr., D. .Ü. İlahiyat. Fakültesi
Arap Dili ve Belâğatı Araştırma Görevlisi

olduğunca bu tür kullanımlardan kaçınmanın gerekli olduğunu söyleyen Ebü Hilâl el-‘Askerî (395/1004)¹ ile İbn er-Reşîk (456/1064) bu kullanımları hoş görmezken,² Hamza b. el-Hasan el-İşbahânî (350/961), Kādî ‘Alî b. ‘Abdulfazîz el-Curcânî (316/928) ve Ebü ‘Abdullâh Muḥammed b. Şeref el-Ḳayrevânî, zaruretleri kuraldışı sayıp bu tür kullanımları kabul etmeyenlerdendir.³

Şiirde görülen bu tür kullanımların incelendiği en yaygın şekil, konu tasnifi yöntemidir. Hazf, ziyâde, tağyîr, takdîm ve teḥhîr gibi bölümlerin oluşturulmasıyla benzer meselelerin bir araya toplanarak işlendiği bu yöntemin ana taslağı, Sîbeveyhi (180/796) tarafından kurulmuştur. Aynı yöntem, ez-Zeccâcî (337/949), Ebü Bekr b. es-Serrâc (316/928), es-Sîrâfî (368/979), İbn ‘Uşfûr (669/1271), Ebü Ḥayyân en-Naḥvî (745/1344), Mehmed Selim Efendi (1138/1726) ve Bağdatlı Maḥmûd Şukrî el-Âlûsî (1343/1924) tarafından çeşitli şekillerde uygulanmıştır. Buna karşılık söz konusu kullanımların güzel veya kaba oluşu gibi nitel yaklaşımlı bir gruplandırma yöntemi de Ebü ‘Alî el-Muzaḥfer (656/1258),⁴ Ebu’l-Hasan Hâzîm el-Ḳarṭacennî (684/1285),⁵ es-Suyûtî (911/1505)⁶ ve Ḥaydara el-Yemenî⁷ tarafından uygulanmıştır. el-Ḳazzâz (412/1021) ve İbn er-Reşîk’in (456/1064)⁸ yaklaşımları ise belirli bir esasa bağlı görünmemektedir.

Şiir dilinde zaruret konusunun gerek sarf, nahiv, nakd, aruz gibi filolojik incelemelerde çeşitli şekillerde, gerekse müstakil olarak işlendiği literatürün tarihî gelişimi ana hatlarıyla ortaya konulabilir.

Arap şiirinde görülen çeşitli kural dışı kullanımları sistemli bir değerlendirme ile kayda geçiren ilk dilci, Arap dilinin ana kroniğinin sahibi, Sîbeveyhi (180/796)dir. Bütün dil meselelerinde olduğu gibi, Sîbeveyhi bu noktada da konunun özünü yakalayıp ana bölümlerini tespit ederek, sistemli bir tasnif ve değerlendirme yapmıştır. Bunun, sonraki dilcilerin bu alandaki bölüm şeklinde yahut müstakil incelemelerinin hacmi ve niteliği açısından belirleyici ve yol açıcı olduğu muhakkaktır. el-Kitâb’da şiir zarureti ile doğru-

¹ Ebü Hilâl el-Hasan b. ‘Abdullâh b. Sehl el-‘Askerî, *Kitâb eş-şinâ’ateyn: el-kitâbet ve ‘ş-şîr*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1320, 112.

² İsmail Hakkı Sezer, *Arap Şiirinde Zarûret*, Konya, 2000, 5.

³ el-Ḳazzâz el-Ḳayrevânî, *Mâ yecûzu li ‘ş-şâ’ir fi ‘d-ḍarûret*, Haz. Ramadân ‘Abduttevvâb, Salâhaddîn el-Hādî, Kahire, ez-Zehrâ li ‘lâm el-‘Arabî, 1992, Hazırlayanın önsözü, 30.

⁴ Bkz. Ebü ‘Alî el-Muzaḥfer, *Naḍrat el-iğrîd fî nuṣret el-ḳarîd*, Hamidiye Ktp. (Sül.), no. 1209, vr. 51^b-65^b.

⁵ Bkz. Ebu’l-Hâzîm el-Ḳarṭacennî, *Menâhic el-buleğâ ve sirâc el-udebâ*, Thk. Muḥammed el-Ḥabîb b. el-Ḥavcet, 2. bs. Beyrut, Dâr el-ğarb el-İslâmî, 1981, 180.

⁶ es-Suyûtî, ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İktirâh fî ‘ilm usûl en-naḥv*, Nşr. Ahmet Subhi Furat, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü, 1975-1978, 14-16.

⁷ Muḥammed Hamâse ‘Abdullaṭîf, *Lugât eş-şîr: Dirâset fî ‘d-ḍarûret eş-şîriyyet*, y.y., Dâr eş-şurûk, 1996, 149.

⁸ Konu ile ilgili olarak bkz. İbn er-Reşîk, Ebü ‘Alî el-Hasan, *el-Umdet*, Thk. Muḥammed Ḳaraḳazân, I-II, Beyrut, Dâr el-ma’rifet, 1988, II, 1020.

dan ve dolaylı olarak ilgili üç bölüm açan Sıbeveyhi, bunlardan el-Kitāb'ın başlarında yer alan “Bāb mā yahtemil eş-şîr” başlıklı bölümde, şiir zarureti olgusu ile ilgili yaklaşımını ilke olarak “Nesirde kabul edilmeyen bazı kullanımlar şiirde görülebilir”⁹ şeklinde belirtmiş, şiir zaruretinin anlamını, sebeplerini ve en yaygın şekillerini göstererek, konunun ana çerçevesini ortaya koymuştur. Sıbeveyhi bu bölümde şiirde zarurete konu olan bu tür kullanımları hāzıf, ziyāde, takdīm-te'hīr ve kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanılması olmak üzere dört ana başlık altında toplamış; el-‘Accāc (90/708), Hufāf b. Nudbe es-Sulemī (20/640), en-Necāsī (40/660), Mālik b. Hureym el-Hemedānī, el-A‘şā, Ka‘neb b. Dāmre (İbn Umm Şāhib) (95/714), Ru‘be (145/762), eş-Şemmāh (22/643), Hanzāla b. Fātik, Hiṭām el-Mucāsī‘ī, el-Ferezdağ, ‘Umar b. Ebī Reb‘a (93/712), el-Merrār b. Seleme el-‘İclī gibi şairlerden aldığı örnek beyitlerle konuyu kısaca açıklamıştır.¹⁰ Sıbeveyhi, bu tür kullanımların genel dil malzemesi içindeki değerine “Şiirde mümkün olan kullanımlar, burada kaydedebileceğimden çok daha fazladır” şeklinde işaret etmiş ve “Yeri geldikçe bunlar üzerinde duracağım”¹¹ diyerek bu bölümü kapatmıştır.

“Bāb mā rahḥamet eş-şu‘arā’ fī ġayr en-nidā’ idtirāren” başlıklı bölümde ise İbn Aḥmer, Cerīr (110/728), Zuheyr (609), İbn Ḥabnā’ et-Temīmī, el-Esved b. Ya‘fur (600) gibi şairlerden birer örnek beyit kaydetmiş, fakat bu bölümde yorum yapma yoluna gitmemiştir.¹² el-Kitāb’da, şiir zarureti ile ilgili tespitlerin, başlık itibarıyla konuyla doğrudan ilgili olarak anılan bu bölümlerin kapsamından ibaret olmadığı açıktır. Bunların dışında, el-Kitāb’ın değişik yerlerinde çeşitli dil meselelerinin açıklanması sırasında münasebet düştükçe bu nitelikteki kullanımlar, tespit edilmiştir.¹³

Sıbeveyhi, Arapçanın dil mantığı dahilinde mevcut ölçülere göre açıklanabilirlik şartına bağlı olmak üzere, şiire has bu kural dışı kullanımları, genel olarak gayri munsarıfın munsarıfa benzetilmesi gibi “şiirin nesre benzetilmesi” ve cezm hâlinde sonu illetli müzarinin sonundan harf yerine hareke hāzıf ile yetinilmesi gibi “asla döndürme” şeklinde iki ana ilke etrafında açıklamıştır.¹⁴ Ona göre şairin, Arap dilinin sınırlarından çıkarak dil geleneğinin dışında hareket etmesi ve mevcut dil ölçülerini aşması gibi durumlarda zaruret

⁹ Sıbeveyhi, Ebū Bişr ‘Osmān bin Ka‘nber, *Kitāb Sıbeveyhi*, Thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, I-V, 2.bs. , Kahire, Mektebetu’l-Ḥāncī, 1983, I, 26.

¹⁰ Sıbeveyhi, *a.g.e.*, I, 26-32.

¹¹ *A.e.*, I, 32.

¹² *A.e.*, II, 269-274.

¹³ el-Kitāb çerçevesinde yapılan çeşitli çalışmalara son zamanlarda eklenen lehçe incelemesinden sonra, el-Kitāb’da yer alan şiir zaruretleri de İbrāhīm Ḥasan İbrāhīm tarafından incelenerek, *Sıbeveyhi ve ‘d-ḍarūret eş-şîrīyyet* adı altında müstakil bir çalışmada bir araya toplanmıştır. el-Kitāb’daki şiir zaruretleri kullanımlarının indeksi için ayrıca bkz. Sıbeveyhi, *a.g.e.*, V, 320.

¹⁴ İbrāhīm Ḥasan İbrāhīm, *Sıbeveyhi ve ‘d-ḍarūret eş-şîrīyyet*, Kahire, Maṭba‘at Ḥassān, 1983, 50-51.

söz konusu olmaz, hatta bu tür kullanımlar, Arapça bile sayılmaz.¹⁵ Demek oluyor ki bu tür kural dışı kullanımların da anlamlı olması ve dış çerçevesi belirli bir alan içinde olması şartıyla, açıklanabilir bir nitelikte olması gerekmektedir.

Sıbeveyhi bunun dışında el-Kitāb'da pek çok yerde, münasebet düş-tükçe, çeşitli kural dışı kullanımlara yer vermiş, yorum yapmış, fakat değindiği bu kullanımların hepsini açıklama yoluna gitmemiştir;¹⁶ ayrıca sözü edilen bu kullanımların edebî değeri hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹⁷

İbn Kuteybe (276/889), *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arā* da nitel açıdan şiir türlerini işledikten sonra “şiirin kusurları” adıyla kısa sayılabilecek bir bölüm açmıştır. Bu bölümde “ikvā”, “ikfā”, “sinād”, “īṭā” ve “icāze” gibi kafiye ile ilgili şiir kusurlarına değindikten sonra “irab” kusurlarına geçerek hazf ve ibdāl gibi bölüm başlıkları arasında değerlendirilebilecek çeşitli değişiklikler üzerinde durmuştur.¹⁸ Genel kabuller dışındaki zaruret yapılarının örnek alınmaması gerektiğine işaret eden İbn Kuteybe, konuyu dilin tabii gelişimi çerçevesinde değerlendirmiştir.

Şiir zarureti konusunu *Ḍarūret eş-şu'arā* (:eş-şī'r) adıyla ilk defa müstakil bir eserde işleyen el-Muberred'in (286/899)¹⁹ bu eseri günümüzde hâlâ ortaya çıkmış değildir. Onun, dil kuralları açısından doğru bulmadığı kullanımlar için zaruret hâlinde şairleri hariç tuttuğu, *el-Muḫtaḍab*²⁰ ve *el-Kāmil*²¹ adlı eserlerinin çeşitli bölümlerinde görülmektedir.

el-Uşūl fi'n-naḥv adlı eserinde “Bāb ḍarūret eş-şī'r” başlığıyla bir bölüm açan Ebū Bekr b. es-Serrāc (316/928), zaruretleri “ḥazf, ziyāde, taḫdīm,

¹⁵ A.e., 6.

¹⁶ A.e., 51.

¹⁷ A.e., 343.

* “*ikvā*”: Kafiyeelerde örneğinin birinin mazmum, diğerinin mecrur olması şeklindeki irab farkı olup kafiye kusurlarından sayılır.

“*ikfā*”: Revi harfinin “nūn” ve “mīm” gibi farklı ama birbirine yakın harflerden oluşması.

“*Sinād*”: “...musleteynā” ve “...meynā” gibi kafiye kip farkı demek olup kafiye kusurlarından sayılır.

“*īṭā*”:

“*icāze*”: Revi harfinin “l” ve “m” gibi farklı ve birbirine uzak harflerden oluşması

¹⁸ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arā*, Haz. ‘Umar eṭ-Ṭabbā‘, Beyrut, Şeriket dār el-Erḳam bin el-Erḳam, 1997; 46-52.

¹⁹ İbn en-Nedīm, *Kitāb el-Fihrist*, Haz. Gustav Flügel, Beyrut, Mektebet Ḥayyāt, 1872, 59; Kātib Çelebi: *Keşf ez-zunūn ‘an esāmī el-kutub ve'l-funūn*, Haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, I-II, 2.bs., İstanbul, MEB, 1971, II, 1086.

²⁰ Bkz. Ebu'l-Abbās Muḥammed b. Yezīd el-Muberred, *el-Muḫtaḍab*, I-IV, Beyrut, ‘Alem el-kutub, t.y., II, 16-24, 68-73.

²¹ Bkz. Ebu'l-Abbās Muḥammed b. Yezīd el-Muberred, *el-Kāmil*, Thk. Muḥammed Aḥmed ed-Dālī, I-IV, Beyrut, Mu'esseset er-risālet, 1986; örneğin bkz. I, 42, 281, 325, 332; II, 574, 692, 908-909; III, 1087, 1131, 1177, 1284, 1368, 1405, 1420.

te'ḥīr, ibdāl, tağyīr ve te'nīs" şeklinde tasnif ederek Sībeveyhi'nin ayırımını biraz daha açmıştır. Zaruret nitelikli kullanımlar konusunda ilke olarak Sībeveyhi'ye yakın bir görüşe sahip olan İbn es-Serrāc, şairlerin gelişi güzel tasarrufuna imkân tanımayarak sözü edilen belirli ilkelerin bağlayıcı olduğunu ifade etmiştir.²² İbn es-Serrāc yaptığı bu konu tasnifine karşın zaruretleri güzel ve şaz yani kuraldışı oluşuna göre ayırarak işlemiştir.²³

IV/X. yüzyılın başta gelen dil ve edebiyatçılarından Ebū Sa'īd el-Ḥasan b. 'Abdullāh es-Sīrāfī'nin (368/979), dil ve edebiyat alanında yazdığı çok önemli ve özgün eserlerinin başında, Sībeveyhi'nin *el-Kitāb*'ına yazdığı şerh yer alır. *el-Kitāb*'ın başlarında yer alan "Bāb mā yaḥtemil eṣ-ṣīr" başlıklı bölümde onun "Bil ki gayri munsarıfın, munsarıf kabul edilmesi gibi, nesirde olmayan bazı kullanımlar, şiirde görülebilir" şeklindeki ifadelerini kaydettikten sonra "Sībeveyhi bu bölümde bazı şiir zaruretlerini göstermiş, fakat konunun ayrıntılarına inmemiştir. Çünkü o burada bizzat şiir zarureti işlemeyi amaçlamış değildir. O yalnızca önceki bölümlerle bağlantılı olarak, bu bölümde Arap dilinde şiir ve nesirde görülen kullanımlara dikkat çekmek istemiştir. Ben de şairlerin kural dışı kullanımlarını (zaruret) bölümlere ayırarak açıklayacağım"²⁴ diyerek özgün bir yaklaşım ile şerh ettiği metnin sınırlarını aşmış müstakil niteliğe sahip bir eser ortaya koyacağını işaretini vermiştir. es-Sīrāfī'nin *el-Kitāb*'a yazdığı şerhin taşıdığı önem bilinmekle beraber, onun şiir zarureti ile ilgili bu bölüm çerçevesinde takındığı bu tavır ile ortaya koyduğu bu çalışma, Arap dili ve edebiyatı açısından ayrıca tarihî önem taşıdığından, özgün bir çalışma sayılmaya değer niteliktedir. Bu niteliğine bağlı olarak bu bölüm, Ramadān 'Abduttevvāb tarafından *Ḍarūret eṣ-ṣīr*, ayrıca 'İvād b. Ḥamad el-Ḳūzī tarafından *Mā yaḥtemil eṣ-ṣīr* adıyla edisyon kritiği yapılmak suretiyle iki defa müstakil olarak hazırlanarak yayınlanmıştır. es-Sīrāfī'nin *el-Kitāb*'ın şerhinde diğer bölümlerden farklı olarak bu bölümde şerh ettiği metinden tamamen sıyrılarak âdeta müstakil bir kitap yazar gibi davranmasını gerekçe gösteren Ramadān 'Abduttevvāb, es-Sīrāfī'nin, bu şerhi yaparken el-Muberrred'in şiir zarureti alanında yazılmış ve günümüzde kayıp olan *Ḍarūret eṣ-ṣu'arā* (*eṣ-ṣīr*) adlı eserinden yararlandığını ifade eder, hatta onun bu çalışmasının sözü edilen eserden mülhem olduğunu ima eder.²⁵ Ancak hiçbir kanıta dayanmayan böyle bir iddia, bir tahminden öteye geçemez. Böyle olsa bile, es-Sīrāfī'nin çalışması, kayıp olan söz konusu eserin muhtevasını günümüze taşımak itibarıyla ayrıca değer taşır.

es-Sīrāfī şiirde görülen kural dışı kullanımları "ez-ziyāde, en-nuḫṣān, el-ḥazf, et-taḳdīm ve't-te'ḥīr, el-ibdāl, tağyīr vechin mine'l-i'rāb ilā vechin

²² Ebū Bekr Muḥammed b. Sehl b. es-Serrāc, *el-Uṣūl fi'n-naḥv*, Thk. 'Abduḥuseyn el-Fetlī, I-III, Beyrut, Mu'esseset er-risālet, 1984, III, 435.

²³ A.e., III, 435-481.

²⁴ Bkz. Ebū Sa'īd es-Sīrāfī, *Ḍarūret eṣ-ṣīr*, Thk. Ramadān 'Abduttevvāb, Beyrut, Dār en-naḥḍat el-'Arabiyyet, 1985, 33.

²⁵ Bkz. es-Sīrāfī, a.g.e., Hazırlayanın önsözü, 5.

âhere ‘alâ tarîk et-teşbîh, te’nîş el-muzekker ve tezkîr el-mu’enneş”²⁶ şeklinde yedi ana başlık altında toplamış, bu bölümde 350 civarında şahit beyit, 40 kadar ayet, bir hadis ve dört atasözü kullanmıştır.

Şiir dilinde zaruret konusunu *el-Haşā’iş* adlı eserinde çeşitli şekillerde işleyen İbn Cinnî (391/1002) “Bāb fî hel yecūzu lenā fi’ş-şîr mine’đ-darūret mā cāze li’l-‘Arab ev lā” başlığı altında bu tür kullanımların zamanla sınırlı olup olmadığını sorgulayarak, zaruretin şiirin ayrılmaz tabii bir özelliği olduğu sonucuna ulaşır.²⁷ Şiir zarureti ile ilgili sonraki bütün inceleme ve araştırmaların temel kaynakları arasında yer alan İbn Cinnî, bu eserinde “Bāb el-ķavl ‘ale’l-ittirād ve’ş-şuzūz”,²⁸ “Faşl fi’l-haml ‘ale’l-ma’nā”,²⁹ “Bāb fi’l-civār”³⁰ gibi ana başlıklar altında konunun çeşitli meselelerini işlemiştir. Ayrıca onun, bu konuyu çeşitli açılardan ele aldığı örneğin, “Yecūzu li’ş-şā’ir ‘inde’đ-darūret en yantîka bimā yubîhu el-ķiyās ve in lem yerid bihi isti’cāl”,³¹ “el-harf el-muşedded izā vaķa’a fi’ş-şîr”,³² “iltizām mā lā yelzem fî ğayr eş-şîr”,³³ “Rukūb eş-şā’ir eđ-darūret kad yedullu ‘alā kuvvetihi ve feşāhatihi”,³⁴ “Şevāhid fihā irtikāb eđ-darūret ma’a’l-ķudret ‘alā terkiahā”,³⁵ “el-hazî”,³⁶ “et-takdīm ve’t-tehîr”,³⁷ “el-furūķ ve’l-fuşūl”,³⁸ “icrā’ el-lāzim mucrā ğayr el-lāzim ve icrā’ ğayr el-lāzim mucrā el-lāzim”³⁹ “icrā’ el-muttaşil mucrā el-munfaşil ve icrā’ munfaşil mucrā el-muttaşil”⁴⁰ gibi bölümler, şiir zarureti incelemelerinin çoğunlukla ana ve alt başlıklarını oluşturmaktadır.

es-Se‘ālibî (430/1038), *Fikḥ el-luġat* adlı eserinin “Fî mecārî kelām el-‘Arab ve sunnetihā ve’l-istişhād bi’l-Ķur’ān ‘alā ekserihā” başlıklı ikinci kısmında şiir zaruretlerinin alt başlıklarını oluşturan çeşitli konuları, şiirdeki kullanımına girmeden dil felsefesi açısından işlemiştir.⁴¹

Temelde Sîbeveyhi ile benzer bir görüşe sahip olan İbn Fāris (395/1004), şiir ile ilgili görüşlerini ve şiirde zaruret hakkındaki yaklaşımını

²⁶ Bkz. es-Sirāfi, *a.g.e.*, 34.

²⁷ Ebu’l-Feth ‘Osmān b. Cinnî, *el-Haşā’iş*, Thk. Muḥammed ‘Alî en-Neccār, I-III, Beyrut, Dār el-kitāb el-‘Arabî, t.y., I, 323-335.

²⁸ *A.e.*, I, 96-100.

²⁹ *A.e.*, II, 411-435.

³⁰ *A.e.*, III, 218-217.

³¹ *A.e.*, I, 396-399.

³² *A.e.*, II, 228.

³³ *A.e.*, II, 265.

³⁴ *A.e.*, II, 392.

³⁵ *A.e.*, III, 61.

³⁶ *A.e.*, II, 360-381.

³⁷ *A.e.*, II, 382-390.

³⁸ *A.e.*, II, 390-411.

³⁹ *A.e.*, III, 87-93.

⁴⁰ *A.e.*, III, 93-96.

⁴¹ Ebü Manşür ‘Abdûlmelik b. Muḥammed b. İsmâ’il es-Se‘ālibî, *Kitāb fikḥ el-luġat ve esrār el-‘Arabîyyet*, Haz. Yāsîn el-Eyyübî, Şaydā, el-mektebet el-‘aşriyyet, 1999, 355-443.

eş-Şāhibī fī fikh el-luġat ın “Bāb eş-şīr” bölümünde özetle ifade ederek, ilke olarak zaruret düzeyindeki çeşitli kullanımları onaylarken, i'rābın bozulması ve kelimenin yanlış bir yöntem ile kurulması gibi tasarrufları hatalı sayarak bunların zaruret olarak algılanmasının anlamsız olduğunu açık ve kesin bir şekilde ifade eder.⁴² İbn Fāris, bu çerçevede hatalı olarak nitelediği çeşitli şiir örneklerine de yer verip şairlerin hatasız olmadığını, sağlıklı olan şiirlerin kabul edilir, Arap dili kurallarına uymayan şiirlerin de kabul edilmez olduğunu belirtmiştir.⁴³

el-İkḍ el-ferīd de şiir ve şiirle ilgili konuları işlediği “ez-Zumurrudet eş-şāniyet fī feḍā'il eş-şīr ve meḥāricihi”⁴⁴ adlı bölümde “Mā yecūzu fī'ş-şīr mimḡā lā yecūzu fī'l-keḡām”⁴⁵ şeklinde bir başlık açan İbn 'Abd Rabbihi (328/940) “Nesirde kabul edilmeyen kimi kullanımlar şiirde kabul edilebilir”⁴⁶ diyerek bunu karışıklığa sebep olmamak şartıyla memdūd'un kısa, maksūr'un memdūd yapılması, sākin'in harekelenmesi, harekenin düşürülmesi, gayri munsarīfın munsarīf yapılması, kelimenin düşürülmesi gibi zaruretin en çok görüldüğü hususları işleyerek bunlarla ilgili örnek beyitler kaydetmiş,⁴⁷ bu bölümde ayrıca şiir zarureti kapsamında olan çeşitli başlıkları ana başlığa bağlayarak ilgili konuları işlemiştir.⁴⁸

Mā yecūzu li'ş-şā'ir fī'd-ḡarūret adlı eserinde, şiir dilinde görülen kural dışı kullanımları inceleyen Ebū 'Abdillāh Muḡammed b. Ca'fer el-Ḳazzāz el-Ḳayrevānī et-Temīmī (412/1021), konu ile ilgili günümüze ulaşan ilk müstakil eserin sahibi olmalıdır. Şiir zarureti şeklinde ifade edilen kullanımlardan dolayı aralarında Ebū Nuvās (198/814), Ebū Temmām (231/845) ve el-Mutenebbī (354/956) gibi ünlü sanatkarların da bulunduğu şairlerin maruz kaldığı eleştirilere karşı şiir dili için bir savunma düşüncesinden hareketle çerçevesi genişletilmiş bir çalışma olduğu izlenimi uyandıran bu eser, şiirde görülen bu kullanımları geniş bir şekilde; fakat dağınık olarak işlemiştir. el-Ḳazzāz, kafiye ve irabın bozulmaması, veznin kırılmaması için; yani “zaruret” durumunda şairlerin “Ziyāde, nuḡṣān (ḡazf) ayrıca taḡdīm, te'ḡīr, ḡalb ve ibdāl gibi anlam zenginliği sağlayan kullanımlara başvurabileceğini” belirterek, gerekçeleri üzerinde yapılacak incelemelerden şairlerin bu gibi kullanımlara bilinçli olarak müracaat ettiğini ima etmiştir.⁴⁹ Bu, onun şiirde görülen kural

⁴² Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fāris, *eş-Şāhibī fī fikh el-luġat ve sunen el-'Arab fī kelāmihā*, Thk. Muṣṭafā eş-Şuveymī, Beyrut, Mu'esseset Bedrān li't-ṭibā'at ve'n-neşr, 1963, 275.

⁴³ A.e., 276.

⁴⁴ Ebū 'Umar Ahmed b. Muḡammed b. 'Abd Rabbihi el-Endelusī, *Kitāb el-ikḍ el-ferīd*, Haz. Ahmed Emīn, Ahmed ez-Zeyn, İbrāhīm el-Ebyārī, I-VII, 2.bs. , Kahire, Lecnet et-te'lif ve't-tercemet ve'n-neşr, 1968-1973, V, 269-423.

⁴⁵ A.e., V, 354.

⁴⁶ A.e.

⁴⁷ A.e., V, 354-357.

⁴⁸ Örneğin bkz. A.e., V, 388, 389, 390, 391.

⁴⁹ Bkz. el-Ḳazzāz el-Ḳayrevānī, *Mā yecūzu li'ş-şā'ir fī'd-ḡarūret*, Haz. Ramaḡān 'Abduttevvāb, Salāḡaddin el-Hādī, Kahire, ez-Zehrā li i'lām el-'Arabī, 1992, 87-88. el-Ḳazzāz, eserine Ebū

dışı kullanımların bir zenginlik olduğu şeklinde temelde İbn Cinnî tarafından temsil edilen yaklaşımı benimsediğini göstermektedir.

el-Ğazzâz'ın, eserinde benzer konuları bir araya toplayıp benzer meseleleri aynı yerde değil, aksine çok dağınık olarak işlemiş olmasının, ayrıca zaruret kavramının kapsamını mümkün olduğunca geniş tutma eğiliminin sebebi de bu olmalıdır. Doğrusu el-Ğazzâz, tasnif yapma yoluna gitmeyerek bölümler açmamış, fakat konuyla ilgili bütün meseleleri gelişigüzel sayılabilecek bir şekilde işlemiştir. Eserin edisyon kritiğini yapan Ramadân 'Abduttevvâb ve Şalaḥaddîn el-Hādî, el-Ğazzâz'ın dilcilerin ve eleştirmenlerin görüşlerini çoğunlukla "bazı dilciler", "bazı Basralılar" gibi belirsiz ifadelerle gösterdiği, aynı zamanda yaptığı alıntılarda da titiz davranmadığı kanaatinde- dir. Aynı şekilde onların tespitlerine göre, el-Ğazzâz şahit kadrosunu geniş tutup farklı rivayetleri vermeye ve zaruretlerin alanını geniş tutmaya önem vermiş, üslup olarak ise neredeyse bütün meselelerde şahit mahallini göstere- rek inceleme yaptıktan sonra yer verdiği görüşler arasından tercih yapmıştır.⁵⁰

Mehmed Selim Efendi'nin aşağıda yer verilecek olan konu ile ilgili eserinin kaynakları arasında yer alan *Naḍrat el-iğrîḍ fî nuşret el-ğarîḍ* yazarı Ebû 'Alî el-Muzaḥfer (656/1258), beş bölümden oluşan ve tamamen şiir üzeri- ne yapılmış özgün bir inceleme olan bu eserinde, birinci bölümde tanım, tür, özellik, vezin, kafiye, belâgat ve fesahat gibi açılardan şiir üzerine geniş bir inceleme yapmış, ikinci bölümde de şairlerce kullanılması güzel olan ve ol- mayan zaruret yapıları üzerinde durmuştur.⁵¹

el-Muḥarrib'de "Bâb eḍ-ḍarâ'ir" başlığıyla açtığı bölümde "ez- ziyâde, naḡş, et-taḡdîm-et-te'hîr, el-bedel" ayırımını yaparak konuyu kısaca işleyen⁵² İbn 'Uşfûr (669/1271), *el-Cumel*'de açtığı konu başlığı altında alt başlık düzeyinde konu tasnifi yapmakla yetinen ez-Zeccâcî'nin (337/949)⁵³ bu eserine yazdığı şerhte "Bâb mâ yecûzu li'ş-şâ'ir en yesta'milehu fî ḍarûret eş- şîr" başlıklı son bölümünde kısa bir tanım yaparak zaruretleri "ez-ziyâde, naḡş, et-taḡdîm-et-te'hîr, el-bedel" türlerine ayırmış ve daha sonra bunları örnekler üzerinde genişçe açıklamıştır.⁵⁴ İbn 'Uşfûr (669/1271), bölüm hâlinde ya da şerh niteliğindeki bu çalışmalardan başka şiir zarureti konusunda ayrıca güzel bir eser yazmıştır. el-Muberrred'den sonra el-Ğazzâz'ın konu ile ilgili,

Nuvâs (s. 88-91), Ebû Temmâm (s. 91-92) ve Ebu't-Tayyib'in (s. 92-102), içerdiği zaruretlerden dolayı eleştirilen çeşitli beyitleri üzerinde yaptığı incelemelerle giriş yapmıştır.

⁵⁰ el-Ğazzâz, *a.g.e.*, Hazırlayanın önsözü, 34-37.

⁵¹ Bkz. Ebû 'Alî el-Muzaḥfer, *Naḍrat el-iğrîḍ fî nuşret el-ğarîḍ*, Hamidiye Ktp. (Sül.), no. 1209, vr. 51^b-65^b.

⁵² İbn 'Uşfûr, *el-Muḥarrib*, Thk. Ahmed 'Abdusettâr el-Civârî, 'Abdullâh el-Cubûrî, I-II, y.y., 1971, II, 202-206.

⁵³ ez-Zeccâcî, *Kitâb el-Cumel fî'n-naḥv*, Thk. 'Alî Tevfîk el-Ḥemed, Beyrut, Mu'esseset er-risâlet, 1988, 393.

⁵⁴ İbn 'Uşfûr, *Şerḥ Cumel ez-Zeccâcî*, Thk. Fevvâz eş-Şa'âr, I-III, Beyrut, Dâr el-kutub el- 'ilmiyyet, 1988, III, 147-252.

meseleleri gelişigüzel işleyen eseri hariç tutulursa, İbn ‘Uşfūr’un (669/1271) şiir zaruretlerini “ez-ziyāde, en-naḫṣ, et-taḫdīm ve ‘t-teḥīr ve el-bedel” şeklinde dört bölüm hâlinde işlediği *Ḍarā’ir eṣ-ṣīr* adlı eseri şiir zaruretlerini müstakil düzeyde ele alan düzenli ilk çalışma olarak görülmektedir. İçerdiği dil ve edebiyat malzemesinin yanı sıra bu eser, planı ve mevcut filolojik malzemenin bu plana bağlı olarak düzenli bir şekilde işlendiği ilk müstakil çalışma olması açısından önem taşımaktadır.

Ebū Ḥayyān en-Naḥvī (745/1344), pek çok konunun işlenmesi sırasında “Fakat zaruret hariç” diyerek işaret ettiği kullanımlar dışında, *et-Tedrib*’in son bölümü olan “eḍ-Ḍarā’ir”de konunun İbn ‘Uşfūr’un *el-Muḫarrib*’inden özetlendiğini ifade ederek sadece ziyāde ve ḥazf türleri için birkaç örnek beyit kaydederek konunun İbn ‘Uşfūr’un bir eserinde müstakil olarak ele alındığını ifade etmiş, ayrıca yine İbn ‘Uşfūr’un *Şerḥ el-Cumef*’indeki konu ile ilgili bölümüne işaret etmekle yetinmiştir.⁵⁵ Ebū Ḥayyān, İbn Mālik’in *Teshīl el-fevā’id ve tekml el-maḫāṣid* adlı eserine yazdığı *et-Tezyīl ve ‘t-tekmīl fī şerḥ Kitāb et-Teshīl* adlı şerhte de çeşitli zaruret yapılarına münasebet düştükçe dikkat çekmiştir.⁵⁶ *İrtişāf eḍ-ḍarab*’da ise yine çeşitli münasebetlerle konu ile ilgili kullanımlara işaret edip⁵⁷ eserin sonunda Bāb eḍ-ḍarā’ir adıyla konuyu bir bölüm hâlinde incelemiştir. Burada “ez-ziyāde, en-naḫṣ, et-taḫdīm, et-teḥīr, el-bedel” şeklinde konu tasnifi yaparak daha ziyade örnek beyitler kaydederek şahit mahallini göstermekle yetinmiştir.⁵⁸

es-Suyūfī (911/1505), *el-İktirāḥ*’ta çeşitli yerlerde işaret ettiği zaruret yapıları dışında,⁵⁹ zaruretleri güzel ve kaba şeklinde nitel bir tasnif yaparak örnekler üzerinde inceleme yapmış ve dilcilerin konu ile ilgili teorik yaklaşımlarına özet hâlinde değinmiştir.⁶⁰ *el-Eṣbāḥ ve ‘n-naḫā’ir* adlı eserinde de “eḍ-Ḍarūret” başlığıyla açtığı bölümde,⁶¹ zaruretlerin sebepleri, ölçüsü ve zarurettten kaçınma gibi konunun teorik yönleri üzerinde durduktan sonra çeşitli ör-

⁵⁵ Bkz. Ebū Ḥayyān, *et-Tedrib fī temsīl et-Taḫrīb*, Hacı Beşir Ağa Eyüp Ktp. (Sül.), no. 174/2, vr., 118^b-119^a.

⁵⁶ Örneğin bkz. Ebū Ḥayyān, *et-Tezyīl ve ‘t-tekmīl fī şerḥ Kitāb et-Teshīl*, Thk. Ḥasan Hindāwī, I-II, Dimaşk, Dār el-ḳalem, 1997, I, 206-219; II, 202-204, 247-248.

⁵⁷ Örneğin bkz. Ebū Ḥayyān, *İrtişāf eḍ-ḍarab min lisān el-‘Arab*, Thk. Muṣṭafā Aḥmed en-Nemmās, I-III, Kahire, el-Mektebet el-Ezheriyyet li’t-turās, 1997, I, 236-237, 252-253, 262, 276, 307, 357-358, 448; II, 454, 544, 546, 550, 572.

⁵⁸ Ebū Ḥayyān, *İrtişāf eḍ-ḍarab min lisān el-‘Arab*, III, 268-340.

⁵⁹ Örneğin bkz. es-Suyūfī, *el-İktirāḥ*, 39, 89.

⁶⁰ A.e., 14-16.

⁶¹ es-Suyūfī, *el-Eṣbāḥ ve ‘n-naḫā’ir fī ‘n-naḥv*, Thk. ‘Abdul‘āl Sālim Mukerrem, I-IX, Beyrut, Mu‘esseset er-risālet, 1985, II, 200-211.

nek beyitleri incelemiştir. es-Suyûtî, *el-Muzhîr*'de de zarureti konu olan çeşitli yapıları, “şairlerin hataları” başlığı altında işlemiştir.⁶²

XVIII. yüzyıl Osmanlı Arap dilcilerinden fetva emini Mehmed Selim Efendi (1138/ 1726), eski Arap şiirinde görülen şiir zaruretlerini tespit ettiği *Mevârid el-beşâ'ir li ferâ'id ed-ğarâ'ir* adlı eserinde esasî Sîbeveyhi tarafından oluşturulan konu tasnif yöntemini uygulamıştır. Sîbeveyhi'den sonra es-Sîrâfî, *el-Kitâb*'ın şerhinde, İbn 'Uşfûr, *ğarâ'ir eş-şîr*'de ve Ebû Hıyyân da çeşitli eserlerinde bu yöntemi daha da geliştirerek kullanmışlardır. Mehmed Selim Efendi bunlardan farklı olarak zarurete konu olan bütün yapıları ve ilgili bütün meseleleri bu eserde bir araya toplamayı hedeflediğinden eserin kapsamı doğal olarak genişlemiştir. Eserin belirgin bir özelliği olarak gerek ana gerekse alt başlıklarda, benzer bütün konu ve meseleler düzenli olarak bir araya toplanmıştır. Böylece önceki eserlerde konular açısından söz konusu olan dağınıklık ortadan kalkmıştır. Mehmed Selim Efendi'nin eseri, aynı zamanda Osmanlı ilim adamları arasında konu ile ilgili olarak yaygın olan literatüre de tanıklık etmektedir.

Maḥmūd Şukrî el-Âlūsî (1343/1924), üç bölümden oluşan *ed-ğarâ'ir ve mā yesūgu li'ş-şâ'ir dūne'n-nâşir* adlı eserinin giriş kısmında şiir zarureti ile ilgili çeşitli meseleleri on beş başlık altında genişçe işlemiştir.⁶³ el-Âlūsî eserinde zaruret türlerini, “ğarâ'ir el-ğazf”, “ğarâ'ir et-tağyîr” ve “ğarâ'ir ez-zîyâde” şeklinde üç bölüm hâlinde ele almıştır. es-Sîrâfî (368/979), İbn 'Uşfûr (669/1271) ve Mehmed Selim Efendi (1138/1726) tarafından açılan diğer müstakil bölümler ve alt başlıkları, el-Âlūsî tarafından “ğarâ'ir et-tağyîr” bölümünün alt başlıkları olarak işlenmiştir.

Dilin gelişen bir canlı bir olgu olmasından hareketle zaruret kullanımlarının dilin ayrılmaz bir özelliği düşüncesinde olan Muḥammed Ḥamāse 'Abdullaṭîf, beş bölümden oluşan çalışmasında⁶⁴ zaruretin ortaya çıkış aşamalarını inceleyip dilcilerin ve dil ekollerinin konu ile ilgili tutum ve tavrını karşılaştırmış, şiirde görülen zaruret türlerini işlemiş ayrıca lehçe, rivayet ve dil yetisi çerçevesinde şiir zarureti ele alarak şiir dili ile dil kuralları arasındaki ilişkiyi incelemiştir.

SÜİFD / 20

Aynı şekilde şiir dilinde görülen malzemenin şair ile kültür arasında canlı bir ilişkinin ifadesi olduğu görüşünden hareket eden es-Seyyid İbrâhîm

⁶²es-Suyûtî, *el-Muzhîr fî ulûm el-luğat ve envâ'ihâ*, Nşr. Muḥammed câdelmevlâ, 'Alî Muḥammed el-Becāvî, Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, I-II, y.y., Dâr ihyâ el-kutub el-Arabiyyet, t.y., II, 497-504.

⁶³ Maḥmūd Şukrî el-Âlūsî, *ed-ğarâ'ir ve mā yesūgu li'ş-şâ'ir dūne'n-nâşir*, şerh: Muḥammed Behcet el-Eserî, Kahire, Dâr el-âfâk el-Arabiyyet, 1998, 5-38.

⁶⁴ Muḥammed Ḥamāse 'Abdullaṭîf, *Luğat eş-şîr: Dirâset fî'ğ-ğarûret eş-şîriyyet*, y.y., Dâr eş-şurûk, 1996.

Muhammed, Sibeveyhi'nin zaruret yaklaşımı çerçevesinde, *ed-Darüret eş-şirriyyet*⁶⁵ başlıklı bir inceleme yapmıştır.

Konu ile ilgili dizi hâlinde üç makale yazan M. Faruk Toprak, bunların ilkinde⁶⁶ bir harfi düşürülerek ya da dönüştürülerek kullanılmış fiilleri, ikincisinde⁶⁷ özne ile yüklem cinsiyet açısından uyumsuz olduğu yapıları, üçüncüsünde⁶⁸ de bazı zâid harfler ile zarfların görüldüğü çeşitli kural dışı kullanımları, tespit ettiği şiir ve nesir örneklerini göstererek işlemiştir.

*Arap Şiirinde Zarûret*⁶⁹ başlıklı çalışmada anlam, tarihçe ve şekil açısından Arap şiirinde görülen zaruretleri inceleyip, zaruret türlerinin değeri üzerinde duran İsmail Hakkı Sezer, bu alanda ayrıca *ed-Darüret zirvet mermûkat*⁷⁰ adlı bir inceleme daha yayınlamıştır.

Eski Arap şiir dilinin bir gerçeği olarak zaruret nitelikli kullanımlar ve yapılar, Arap kültür mirasının gerek dil ve edebiyat kaynaklarında, gerekse ilgili müstakil eserlerde genellikle konu tasnif yöntemi ile bazen de nitel bir yaklaşımla güzel ve kaba oluşuna göre işlenmiştir. Sözü edilen kaynaklarda konu; şiir, ayet, hadis, atasözü gibi edebî-tarihî referans metinler üzerinden işlenmiştir. Meselenin, tespit edilmiş bulunan dil kuralları ekseninde tartışılması, konunun bir bütün olarak ortaya konulmasını sağlamakla beraber, bir noktadan sonra özellikle dilin genel tabîî gelişme süreci ile coğrafi kullanım alanı gibi haricî etkenlerin de dikkate alınması, lehçeler arası ilişki ile ilgili sorunlar gibi kritik meselelerin aydınlatılmasına katkı sağlayabilir.

ESKİ ARAP ŞİİRİNDE KURALDIŞI KULLANIMLAR LİTERATÜRÜ

LITERATURE OF EXCEPTIONAL USAGES IN ANCIENT ARABIC POETRY

Dr.Eyyüp Tanrıverdi

Many texts of the ancient Arabic poetry contains usages in which general syntactical or morphological rules of the language are broken and those structures were accepted as the usages appeared unavoidably due to definite reasons like meter, kafiya etc and has been termed "al-darurah al-shariyyah". The matter has been dealt with from the very beginning of the literary investigations

SÜİFD / 20

105

⁶⁵ es-Seyyid İbrâhîm Muhammed, *ed-Darüret eş-şirriyyet*, 2. bs. , Beyrut, Dâr el-Endelus, 1983.

⁶⁶ M. Faruk Toprak, "Klasik Arap Şiir ve Nesrinde Kuraldışı Kullanımlar (I)", *EKEV: Akademi Dergisi*, No: X, Ankara, 2002, 213-222.

⁶⁷ M. Faruk Toprak, "Klasik Arap Şiir ve Nesrinde Kuraldışı Kullanımlar (II)", *EKEV: Akademi Dergisi*, No: XI, Ankara, 2002, 187-193.

⁶⁸ M. Faruk Toprak, "Klasik Arap Şiir ve Nesrinde Kuraldışı Kullanımlar (III)", *EKEV: Akademi Dergisi*, No: XIX, Ankara, 2004, 287-308.

⁶⁹ İsmail Hakkı Sezer, *Arap Şiirinde Zarûret*, Konya, 2000.

⁷⁰ İsmail Hakkı Sezer, *ed-Darüret zirvet mermûkat*, Konya, 2000. Yazarın *Arap Şiirinde Zarûret* adlı eseriyle bir arada basılan bu eser, ayrıca *ed-Darüret eş-şirriyyet: Dirâset nakdiyyet*, adıyla 2001'de Amman'da basılmıştır.

by ancient Arab scholars and so on. Consequently, a number of solutions and researches have appeared on the matter.

الضرورة الشعرية في الشعر الجاهلي

إن من أهم ما تناولت به أيدي رجال الأدب والنقد من مسائل الشعر الجاهلي والإسلامي مظاهره الداخلية من حيث المعنى والمضمون والخارجية من جهة الشكل واللغة. وقد كثر فيه ما يخالف قواعد اللغة الدارجة آنذاك، ولم يفلت ما ظهر في الشعر من الشواذ من أنظار النحاة والنقاد، وقد عنوا به عناية وافية تدوينا وتصنيفا وترتيباً. فنحن حاولنا في هذا المقال ترتيب ما كتب العلماء في الضرورة الشعرية ترتيباً تاريخياً، وشرحنا مسيرة جهود هؤلاء لأهمية قضية الضرورة الشعرية فيما يتعلق بلغته واللغة العربية على العموم.